

ПАМ'ЯТКИ ТИПУ НОВОЧЕРКАСЬКОГО СКАРБУ (за матеріалами Північного Кавказу)

С. В. Махортих

На основі нових археологічних матеріалів з Північного Кавказу, у статті розглядаються питання походження і хронології компонентів, які входили до складу Новочеркаського культурного комплексу передскіфського часу.

Хронологічний проміжок часу з X по VIII ст. до н. е. на півдні Східної Європи (не зважаючи на досягнуті останніми роками деякі успіхи у його вивченні)¹ залишається поки що малодослідженим. Повною мірою це стосується існуючих на цей час культурних груп чорногорівського та новочеркаського типів. Ретельне вивчення кожної з цих груп допоможе розібратися в їх походженні, а також в культурному та хронологічному співвідношенні.

Новочеркаську групу пам'яток на півдні Європейської частини СРСР виділив А. А. Іессен, який зарахував до її складу ряд скарбів та поховальних комплексів (всього 7 назв), що часто не мали польової документації і датував її VIII—початком VII ст. до н. е.² Вчений справедливо вказував на умовність наших суджень щодо культурно-етнічної належності згадуваних пам'яток та їх тісний зв'язок з кобанською культурою гірського Кавказу, але в той же час він схилився до думки, що ці комплекси створили кочовики: кімерійці або скифи.

О. І. Тереножкін вважав Новочеркаську групу пам'яток хронологічним етапом розвитку пізньозрубної культури Північного Причорномор'я. Пов'язуючи її з кімерійцями, він датував чорногорівську та новочеркаську фази єдиної, на його думку, культури, відповідно 900—750 та 750—650 рр. до н. е.³

О. М. Лесков датував період існування Новочеркаського скарбу і пов'язаного з ним кола пам'яток кінцем VIII—останньою чвертю VII ст. до н. е. і приєднувався до думки А. А. Іессена та Є. І. Крупнова, про виникнення центру цієї культури на Північному Кавказі, «точніше в степовому Передкавказзі»⁴. Етнічна приналежність її носіїв характеризується ним як скіфська, а не кімерійська, хоча в генезі обох культур простежується панівна роль пізньозрубного етнічного компоненту.

Хоча згадані дослідники мали деякі розбіжності у своїх поглядах, вони були більш-менш єдині в тому, що творцями комплексів типу Новочеркаського скарбу були степові кочові племена. Однак, без детального аналізу Новочеркаського культурного комплексу та виявлення походження його складових, таке твердження не видається переконливим. Викликає заперечення також і віднесення власне Новочеркаського скарбу, який дав назву всій групі пам'яток, до кола кочових. Причому справа тут не тільки в самому характері пам'ятки, адже скарби, у складі яких присутні кавказькі речі, відомі у передскіфський час і в лісостеповій Україні (наприклад Залевкінський)⁵, і найімовірніше свідчать про торгіві і культурні зв'язки двох регіонів, хоча, можливо, й через кочовиків. Склад скарбу, а саме кавказька бронзова сокира, двокільчасті вудила та трипетельчасті псалії, ливарна форма для бронзових довговтулчастих наконечників стріл новочеркаського типу (не характерних для скіфських комплексів) не дозволяє беззаперечно вважати його кімерійським або скіфським.

З часу виділення Новочеркаської групи, кількість пам'яток, що входять до її складу, значно збільшилась. Знайдено комплексні матеріали, головним

чином у П'ятигір'ї та на Північно-Західному Кавказі, в ареалі розповсюдження давньоомеотської та кобанської культур Північного Кавказу⁶, які дозволяють простежити еволюцію та генезу компонентів, що складають Новочеркаську групу, а саме двокільчастих вудил та трипелестельчастих псаліїв, характеристику яких ми подамо нижче. В той же час слід застеретги від надто вузького розуміння Новочеркаського культурного комплексу, який не обмежувався власне Новочеркаським скарбом, а був значно ширший.

Типологія бронзових вудил та псаліїв, що їх супроводжували, була розроблена А. А. Іессеном ще у 50-х роках, однак багато питань, пов'язаних з їх походженням та хронологічними рамками побутування залишаються ще не вирішеними.

Бронзові двокільчасті вудила, що відносяться до 1 типу за класифікацією А. А. Іессена, з'являються, на думку цього дослідника, на півдні Європейської частини СРСР у VIII ст. до н. е., і є найдавнішими металевими вудилами на цій території⁷. На помилковість цього твердження вказували А. М. Лесков і О. І. Тереножкін, які вважали найбільш ранніми на Північному Кавказі металеві вудила з однокільчастими кінцями⁸. Разом із стременоподібними вудилами вони датуються О. І. Тереножкіним 900—750 рр. до н. е. Відносно ж походження двокільчастих вудил дослідники, як правило, єдині в тому, що район Північного Кавказу був одним з основних центрів їх виробництва. Тут же у Предкавказзі локалізуються і безпосередні прототипи двокільчастих вудил, а також простежується їх еволюція з наступним виготовленням із заліза⁹.

Цілком ймовірно, що вудила з двокільчастими кінцями сформувалися на основі однокільчастих і протягом досить тривалого періоду розвивалися самостійно. Це добре видно з того, що відомі знахідки з Єсентуків і Бештау, які датуються VIII—VII ст. до н. е.¹⁰, являють собою лише заключну фазу розвитку розглядуваного типу бронзових вудил. Найбільш давні їх екземпляри з Північного Кавказу, трапились у могильниках: Кобанському, на р. Фарс, біля Кисловодської меблевої фабрики (пп. 15, 17, 34), Зандакському (п. 38), деяких випадкових знахідках (рис. 1,3; 2,2; 3,11). Для них характерний округлий в перетині стрижень вудил, що у більш пізніх екземплярів має підтрапецієподібні або овальні обриси. Про архаїчність розглядуваних вудил свідчить і відлитий подекуди «орнамент», імітуючий обмотку. В орнаменті, очевидно, слід вбачати відображення більш давньої техніки виготовлення вудил шляхом скручування із складеного дроту, ременів чи сухожилць¹¹. Цей вид строгісті поширився у степах Євразії не тільки на вудилах (в тому числі й екземплярах з чорногорівської групи пам'яток) але й на інших металевих виробках, датованих початком I тис. до н. е.¹² У північнокавказьких знахідках ливарна імітація обмотки покриває весь стрижень вудил, що також відрізняє їх від більш пізніх виробів, у котрих той чи інший вид строгісті, (головним чином «квадратики») присутній тільки на верхній грані вудил (рис. 1, 1,4).

Внутрішні кільця архаїчних вудил, як правило, досить великі, зовнішні ж дещо різняться від них за розмірами і прилягають одне до одного майже впритул, без будь-якої ливарної «перемички», що є у вудил VIII—VII ст. до н. е. з Єсентукського скарбу, Баксана і т. д. (рис. 1, 1,4).

На особливу увагу заслуговують ті знахідки, у яких одне з внутрішніх кілець практично не виділене і є лише маленьким отвором у стрижні вудил (рис. 1,6). О. М. Лесков і С. Л. Дударев вважають ці вудила найдавнішими з точки зору розвитку типу¹³, що є, очевидно, вірним тільки частково, тому що двокільчасті вудила з аналогічним моделюванням кілець зустрічаються й пізніше, у тому числі й серед залізних екземплярів, наприклад, із Комаровського могильника в Північній Осетії¹⁴. Цілком ймовірно, існувала й інша лінія розвитку двокільчастих вудил,— шляхом самостійної і поступової еволюції зовнішніх двокільчастих кінців вудил, які спочатку дещо відрізнялись одне від одного пропорціями, як, наприклад, у Зандакській знахідки (рис. 3,11), або у вудил з поховання 15 біля Кисловодської меблевої фабрики¹⁵.

Для уточнення часу появи на півдні Східної Європи двокільчастих вудил, крім відносної хронології їхнього еволюційного ряду, великого значення набуває факт знаходження їх в одному комплексі з речами трансильванських

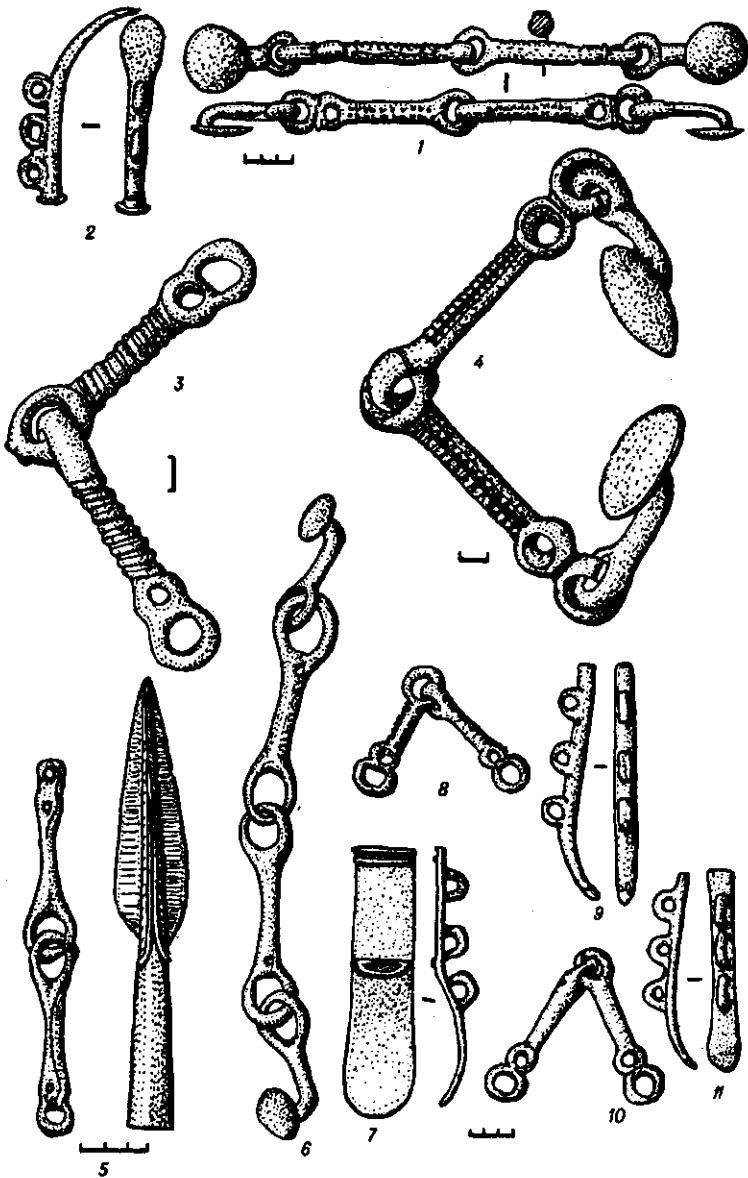

Рис. 1. Вуздрчне спорядження новочеркаського типу на півдні Європейської частини СРСР: 1, 2 — м. Баксан (Кабардино-Балкарія); 3 — з Майкопського округу; 4 — м. Єсентуки; 5 — с. Родіонівка (Дніпропетровської області); 6, 7 — Кобанський могильник; 8—11 — могильник на р. Фарс (Адігея). (Бронза).

типів, наприклад з с. Родіонівка Широківського району Дніпропетровської області¹⁶. Виявлене у похованні разом з архаїчними бронзовими двокільчастими вудилами вістря списа відноситься до типу, що був широко розповсюджений в культурах Карпатсько-Дунайського регіону (рис. 1, 5). З'явившись в культурі курганных поховань, вони побутували там протягом досить тривалого часу (XIII—XII — X—IX ст. до н. е.)¹⁷. Все це, а також відповідні нашому спису аналогії зі Східної Європи¹⁸ дозволяють датувати родіонівський комплекс в межах XI—IX ст. до н. е., вказуючи тим самим на більш ранню, ніж вважалось, появу двокільчастих вудил на цій території.

Ще одним підтвердженням цього служить комплекс поховання 34 біля Кисловодської м'ялевої фабрики, де двокільчасті вудила архаїчного типу були знайдені з втулчастими вістрями стріл незвичайного для Північного Кав-

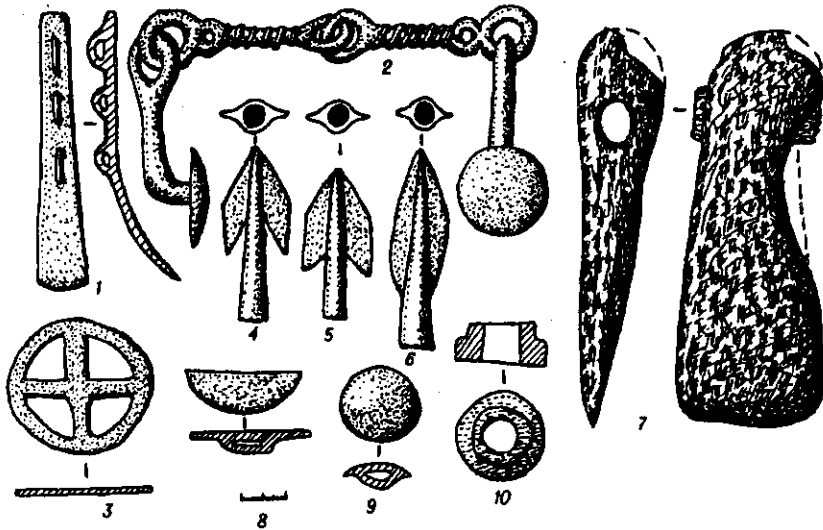

Рис. 2. Інвентар з поховання № 34 (біля Кисловодської меблевої фабрики); 1, 2 — вуздечка; 3, 8, 9 — бляхи, 4—6 — наконечники стріл; 7 — сокира; 10 — ворворка. (1—6, 8—10 — бронза, 7 — залізо).

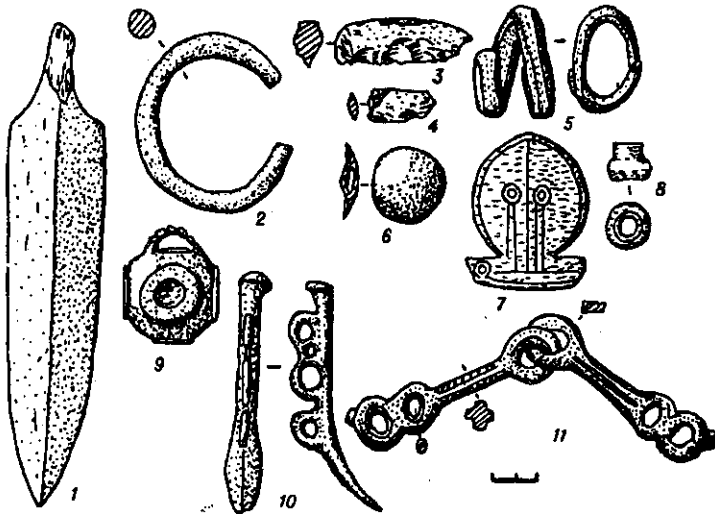

Рис. 3. Поховання № 38 Зандакського могильника (Чечено-Інгушетія): 1 — кинджал; 2 — браслет; 3, 4 — кремені; 5 — підвіска; 6, 7 — бляхи; 8 — ворворка; 9 — булава; 10, 11 — вуздечка. (1, 2, 5—11 — бронза).

казу типу — дволопатеві з широким пером та гострими шипоподібними лопатями (рис. 2, 4—5). Ці вістря стріл за формою голівки наближаються до стріл з Малої Цимбалки та кургану 6 біля с. Олександрівки Дніпропетровської області¹⁹. Датовані IX — серединою VIII ст. до н. е., вони відносяться до II типу чорногорівських стріл за класифікацією О. І. Тереножкіна. На території Центральної Європи, де стрілецькі види зброї не набули значного розповсюдження, вістря стріл з килеподібною голівкою і загостреними кінцями лопатей нам невідомі. На досить ранню дату цього поховання вказує й виявлена в ньому місяцеподібна вуздечна бляха (рис. 2, 8), яка, вірогідно, була бронзовою імітацією близьких кістяних виробів, які відомі в старожитностях білозерської доби півдня України, Поволжя й північно-східного Кавказу²⁰.

На користь більш ранніх дат свідчить ще одна знахідка з поховання 15 згаданого вище могильника, де разом з архаїчними бронзовими двокільчастими вудилами й трипятьчастими псаліями трапилась парадна булава з низькопробного срібла з чотирма виступами²¹. Відповідні аналогії відомі у румунському скарбі IX ст. до н. е. з Фізешу Гхерлії, а також у похованні 4

Екчівашського могильника з П'ятигір'я²². Останнє, на думку дослідників (О. М. Лесков, С. Л. Дударев, В. І. Козенкова), є одним з найдавніших у передкавказькій групі пам'яток Північного Кавказу. Окрім булав про це свідчать знайдені там комбіновані вудила з перевитим стрижнем, а також предмети озброєння, зокрема бронзовий веслоподібний наконечник піхов кинджала. Подібні наконечники відзначаються нетривалим використанням у кавказько-понтійській області. Вони входять до групи форм Чорногорівки, однак в межах IX—VIII ст. до н. е. тяжіють до раннього періоду²³. Про це свідчать також центральноєвропейські знахідки — матеріали поховання 169 з могильника Брно-Обжани в Моравії. Їх розгляду С. Штехман-Райтер присвятив свою працю, у якій датує це поховання та бронзовий наконечник піхов північнокавказького типу кінцем IX—початком VIII ст. до н. е.²⁴

Ще одна бронзова булава близької форми з чотирма сплюсненими дископодібними виступами була виявлена знову ж з архаїчними двокільчастими вудилами у похованні 38 Зандакського могильника (рис. 3, 9). Це свідчить про його датування не VIII—серединою VII ст. до н. е.²⁵, а скоріше IX—першою половиною VIII ст. до н. е. На що вказують й інші, знайдені у цьому похованні предмети, зокрема, бронзові литі бляхи, які, на думку В. І. Козенкової, є прототипами добре відомих у VIII ст. до н. е. на півдні Східної Європи так званих шоломоподібних блях; масивні бронзові браслети й скроневі підвіски, бронзовий литий кинджал з гострим черенком тощо, речі звичайні у старожитностях Кавказу початку I тис. до н. е. (рис. 3).

Не суперечать названим датам і виявлені в деяких із згаданих вище поховань поодинокі знахідки залізної зброї — вістер списів (поховання 38) й сокири (поховання 34). Поява залізних виробів у матеріальній культурі північнокавказьких племен, що є ознакою перехідного періоду від бронзи до заліза, датується дослідниками кінцем II—початком I тис. до н. е.²⁶ Аналогічні процеси досить раннього освоєння заліза проходили в цей час також і на територіях Центральної Європи та Північного Причорномор'я²⁷.

В. Г. Котович і О. М. Давудов зробили спробу подавнити час використання металевих деталей кінської вузди на Північному Кавказі у межах XII—IX ст. до н. е.²⁸

Однак помилково орієнтуючись на закавказькі прототипи і не враховуючи місцеву північнокавказьку лінію розвитку металевої вузди, ці дослідники припустилися деяких неточностей. Так, стосовно нашої теми дослідження, на основі однієї знахідки (що є скоріш за все північно-кавказьким імпортом) з Сурмуші — бронзові двокільчасті вудила вони визначили як закавказькі за походженням. Викликає заперечення й їхнє датування XI—IX ст. до н. е., тому що типологічні характеристики сурмуських вудил (модельовані кілець, перетин стрижня, строгість у вигляді квадратиків) вказують на більш пізню дату, у межах VIII ст. до н. е.

Таким чином, нижньою датою появи бронзових двокільчастих вудил на півдні Європейської частини СРСР, очевидно, слід вважати час — не пізніше IX ст. до н. е. В дещо зміненому вигляді вони продовжують використовуватись і у VIII—початку VII ст. до н. е., а виготовлені з заліза й у VII—IV ст. до н. е., що необхідно враховувати при їх датуванні. У зв'язку з цим слід звернути увагу на ще одну архаїчну особливість деяких двокільчастих вудил, що представлена у знахідках із Зандака, могильника на р. Фарс, Майкопського округу та ін. (рис. 1, 3, 8). Зовнішнє велике кільце цих вудил, відрізняючись від меншого, що має округлі обриси, являє собою щось середнє між овалом й перевернутим стременом. До пізнішого часу, очевидно, VIII—початку VII ст. до н. е. слід віднести ще два цікавих екземпляри двокільчастих вудил з могильників біля хут. Кубанського й Пседахського, зовнішні кільця яких оформлені у вигляді стремена (рис. 4, 2, 3). Є цілий ряд двокільчастих вудил, у яких аналогічним чином оформлені внутрішні кільця, що, ймовірно, було викликано бажанням майстра покращити їх технологічні характеристики і збільшити строки використання (рис. 4, 1). Особливе значення розглядуваних знахідок полягає в тому, що завдяки ним можна беззаперечно стверджувати одночасне існування на одній території двокільчастих й стременоподібних форм вудил²⁹.

Серед архаїчних північнокавказьких бронзових псаліїв, що звичайно супроводжують двокільчасті вудила, можна виділити два типи, які є безпосе-

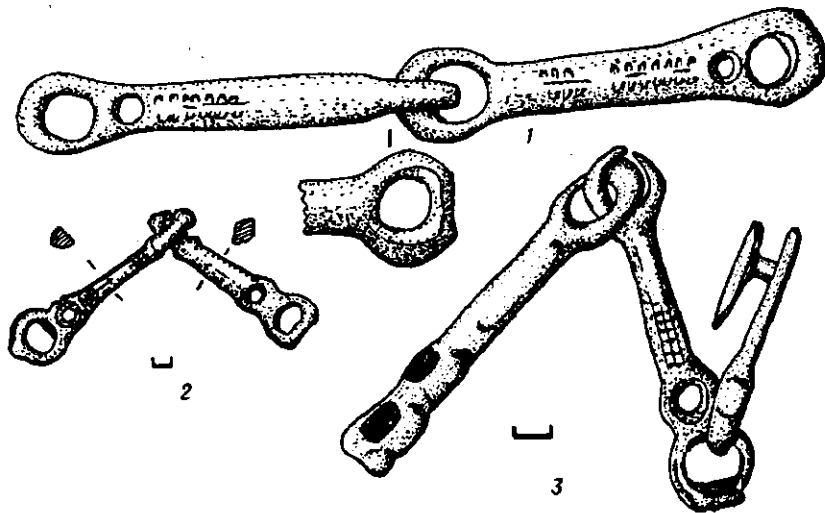

Рис. 4. Бронзові двокільчасті вудила: 1 — радгосп «Южний» (П'ятигір'я); 2 — Псідакхський могильник (Чечено-Інгушетія); 3 — Кубанський могильник (Прикубання). (Бронза).

редніми прототипами добре відомих новочеркаських псаліїв. До I типу (тип I-A за класифікацією А. А. Іессена) відносяться, власне, трипетельчасті псалії, пластинчасті із злегка загнутим верхнім краєм. Іноді «прикрашені» з боку спинки литим орнаментом. Кінець псалія має невеликий бортикоподібний виступ, чи взагалі не має потовщень. Знахідки цього типу псаліїв відомі у Прикубанні, поблизу м. Кисловодська, Кобані (рис. 1, 7, 11; 2, 1).

Стрижнеподібні псалії з дещо загнутою і, як правило, нерозплющеною лопаттю чи взагалі без неї складають II тип розглядуваних псаліїв. Більшість таких виробів можна віднести до трипетельчастих чисто умовно, бо замість петель для кріплення з вуздою у них використовувались кільця, до речі, у деяких випадках близькі кільцям на руків'ях кинджалів кабардино-п'ятигорського типу³⁰, тому правильніше їх буде назвати трикільчастими. На відміну від більш пізніх знахідок, кінці цих псаліїв мають лише капелюшкоподібні потовщення, і навіть не у всіх випадках (рис. 1, 9; 3, 10). Ймовірно, якась частина бронзових трипетельчастих й трикільчастих псаліїв більш давні, ніж бронзові двокільчасті вудила, тому що вони вже широко використовувались з однокільчастими вудилами.

Новочеркаський тип стріл А. А. Іессен вважав типологічно найбільш раннім із втулчастих, знайдених на півдні Східної Європи, а В. А. Іллінська назвала його ізолюванням і локальним явищем³¹. Ці стріли не дістали широкого розповсюдження ні у кавказців, через нерозвиненість стрілецьких видів зброї, ні у кочовиків через слабку конкурентоспроможність зі степовими видами. Новочеркаські стріли майже не змінювались у часі, тому їх датування ускладнене. Поодинокі стріли новочеркаського типу, але вже виготовлені із заліза, відомі на Північному Кавказі й у VI ст. до н. е.³²

Поховальний обряд, що характеризує згадані вище пам'ятки на розглядуваній території, є в основному місцевим за походженням. Так, для давньо-еутських поховань Прикубання характерне південне орієнтування кістяків, покладених у ґрунтові ями скороченими або витягнутими³³. Для кобанських пам'яток Центрального Передкавказзя, в яких були знайдені новочеркаські речі, звичайними є поховання у кам'яних ящиках, трупопокладення скорчені, в орієнтуванні — схильність до меридіонального стандарту³⁴.

Викладений матеріал дозволяє частину пам'яток типу Новочеркаського скарбу на Північному Кавказі вважати окремими, очевидно, дружинними похованнями існуючих там місцевих культур: давньо-еутської і кобанської, які були у тісних контактах з населенням степової зони. Це, в свою чергу, відбилося на зовнішніх рисах обох культурних груп. Отже, вважати всю Новочеркаську групу пам'яток Північного Кавказу окремою культурою немає ніяких підстав, так само як і обмежувати її існування часом власне Новочеркаського скарбу, тобто останньою чвертю VIII—початком VII ст. до н. е.

Відносно Північного Причорномор'я, О. Р. Дубовською було висловлене припущення стосовно того, що Новочеркаську групу пам'яток не можна вважати самостійною культурою³⁵. Матеріали Північного Кавказу, основної території розповсюдження пам'яток цього типу, свідчать про не зовсім вдале використання терміну «культура Новочеркаського скарбу» для визначення пам'яток ранніх кочовиків передскіфського часу, через неочовий характер власне Новочеркаського скарбу, та його складових. В той же час, не можна заперечувати культурну своєрідність цієї групи пам'яток, яка поряд з кінським спорядженням відомим за Новочеркаським скарбом, включає елементи, пов'язані своїм походженням з кочовим світом, наприклад, вироби «кімерійського» мистецтва, окремим різновиди вуздечок, бляхи та луниці, зброя і т. і. Недавнє відкриття власне кімерійських пам'яток в Адигей підтверджує це припущення³⁶.

Чорногорівська група пам'яток пізнішого передскіфського періоду також потребує спеціального вивчення і не може сьогодні однозначно розглядатись як пізньозрубна чи протоскіфська. Необхідно також відзначити її безперечний зв'язок (у першу чергу це стосується кінського спорядження) з фракко-кімерійськими старожитностями Центральної Європи. В наш час найвірогіднішим є віднесення кочових комплексів цих двох груп (або тільки Новочеркаської групи) до кола пам'яток кімерійської культури.

Примітки

¹ Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— М., 1975.— 72 с.; Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— 220 с.

² Иссен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. е. на Северном Кавказе // ВССА.— М., 1954.— С. 127.

³ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 208.

⁴ Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы.— Л., 1981.— С. 104, 105.

⁵ Третьяков П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмина // АН УРСР.— Т.1.— С. 223—236.

⁶ Анфимов Н. В. Новый памятник древнеэотской культуры // Скифский мир.— К., 1975.— С. 35—48; Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 180—199; Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 147—152.

⁷ Иссен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. е. на юге Европейской части СССР // СА.— 1953.— Т. XVIII.— С. 104.

⁸ Лесков А. М. Заключительный этап... — С. 68; Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 153, 160.

⁹ Махортых С. В. О культурно-хронологической интерпретации памятников типа Новочеркаского клада // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова (Тез. докл.) — Омск, 1987.— С. 163—166.

¹⁰ Иссен А. А. К вопросу о памятниках... — С. 60.—Рис. 6,6а.

¹¹ Там же.— С. 74.

¹² Сабурова М. А., Ягодин В. Н. Литейная форма из Хорезма // СА.— 1964.— 1.— С. 306; Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры.— М., 1967.— С. 71.

¹³ Дударев С. Л. Ранний этап освоения железа на Центральном Предкавказье и в бассейне реки Терек: автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1983.— 24 с.

¹⁴ Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья // СА.— 1974.— № 2.— С. 202.— Рис. 2; Членова Н. Л. Оленные камни как исторический источник.— Новосибирск, 1984.— С. 37.

¹⁵ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 187.— Рис. 2,10.

¹⁶ Петрунь В. Ф. До походження мінеральної сировини пам'яток III—I тис. до н. е. з басейну річки Інгулець // Археологія.— 1969.— Т. XXIII.— С. 68—79.

¹⁷ Археологія Венгрії.— М., 1986.— С. 80.

¹⁸ Козенкова В. И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром (некоторые археологические параллели) // Скифский мир. — К., 1975. — С. 58.

¹⁹ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 134, рис. 82; Ромашко В. А. Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье // Курганные древности степного Поднепровья. — Днепрпетровск, 1978. — С. 73.

²⁰ Отрощенко В. В. Белозерская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 523. — Рис. 142, 16; Дударев С. Л. О хронологии некоторых памятников конца II — начала I тыс. до н. э. из Чечено-Ингушетии // Проблемы хронологии погребальных памятников Чечено-Ингушетии. — Грозный, 1986. — С. 27.

²¹ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч. — С. 187. — Рис. 2, 9.

²² Petrescu-Dimbovitza M. Depozitele de bronzuri din Romania. — Bucuresti, 1977. — S. 142. — Pl. 346, 19; Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч. — С. 197. — Рис. 7, 18.

²³ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 192—193; Андреева М. В., Козенкова В. И. Комплекс начала I тыс. до н. э. из урочища Клин-Яр // СА. — 1986. — С. 257.

²⁴ Stegmann-Rajtar S. Neuerkenntnisse zum Grab 169 von Brno-Obrany // Hallstatt koloquium, Vesgrem, 1984. — Budapest, 1986. — S. 216.

²⁵ Марковин Е. И. Дагестан и горная Чечня в древности. — М., 1969. — С. 84

²⁶ Крупнов Е. И. Древняя история народов Северного Кавказа. — М., 1960. — С. 321; Давудов О. М. Культуры Дагестана эпохи раннего железа. — Махачкала, 1974. — С. 31; Коротиц В. Г. Проблемы культурно-исторического и хозяйственного развития населения древнего Дагестана. — М., 1982. — С. 117; Дударев С. Л. Некоторые аспекты проблемы освоения железа населением Северного Кавказа // АВХЭИСК. — Грозный, 1987. — С. 25.

²⁷ Клочко В. И., Мураин В. Ю. О датировке черноморских и новочеркасских памятников // Киммерийцы скифы (Тез. докл. семинара). — Кировоград, 1987. — С. 74.

²⁸ Котович В. Г., Давудов О. М. О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы — раннего железа на Северо-Восточном Кавказе // СА. — 1980. — 4. — С. 48—50.

²⁹ Козенкова В. И. Пседахский могильник кобанской культуры // Новое в археологии Северного Кавказа. — М., 1986. — С. 155.

³⁰ Лопачев Н. Г. Могильники в устье реки Псекупса // Вопросы археологии Адыгеи. — Майкоп, 1985. — С. 44. — Табл. XV, 1.

³¹ Иссен А. А. Некоторые памятники... — С. 120; Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого Жаботинського і Новочеркаського типів // Археологія. — 1973. — 12. — С. 13—26.

³² Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — С. 24. — Рис. 19, 28.

³³ Анфимов Н. В. Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанский) // Скифский мир. — К., 1975. — С. 36.

³⁴ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч. — С. 180—198.

³⁵ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов типа Новочеркасского клада // СА. — 1989. — № 1. — С. 63—69.

³⁶ Эрлих В. Р. Курган Уашхиту и проблема интерпретации некоторых комплексов типа Новочеркасского клада // XVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа (Тез. докл.). — Ставрополь, 1990. — С. 59—61.

С. В. Махортых

ПАМЯТНИКИ ТИПА НОВОЧЕРКАССКОГО КЛАДА (ПО МАТЕРИАЛАМ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА)

Статья посвящена рассмотрению таких компонентов Новочеркасского культурно-исторического комплекса как двукольчатые удила, трехпетельчатые псалии и бронзовые длинновтульчатые наконечники стрел. Археологические материалы, выявленные в последнее время на Северном Кавказе, позволяют проследить их эволюцию и генезис, а также уточнить хронологические рамки использования — IX — начало VII вв. до н. э. Культурологический анализ позволяет часть имеющихся в Предкавказье памятников Новочеркасского типа считать отдельными, вероятно, дружинными погребениями внутри существующих там местных культур: древнемеотской и кобанской, которые поддерживали тесные контакты с кочевниками. Материалы Северного Кавказа свидетельствуют о не совсем удачном употреблении термина «культура Новочеркасского клада» для обозначения памятников ранних кочевников предскифского времени, в силу некочевничес-

кого характеру власне Новочеркаського кладу і складових його компонентів. В то же время нельзя отрицать культурного своеобразия этой группы памятников, которая наряду с уздой, известной по Новочеркаскому кладу, включает в себя элементы, связанные происхождением с кочевым миром («киммерийское» искусство, бляхи, луницы и т. д.). В настоящее время наиболее верным представляется отнесение кочевнических комплексов Новочеркаской группы памятников к кругу памятников киммерийской культуры.

S. V. Makhortykh

MONUMENTS OF THE NOVOCHERKASSY HIDDEN TREASURE TYPE (BY THE MATERIALS OF THE NORTHERN CAUCASUS)

The paper considers such components of the Novocherkassy cultural-historical complex as two-ring bits, three-loop psalms and bronze long-bush arrow-heads. Archaeological materials detected recently in the Northern Caucasus have permitted tracing their evolution and genesis as well as refining chronological ranges of their use (the 9th — beginning of the 7th century BC). The culturological analysis has allowed considering a part of Novocherkassy type monuments from the Caucasus independent probably body-guard burials inside the local cultures existing there: ancient meotskian and kobanskian which had close contacts with nomads. The materials from the Northern Caucasus testify that the use of the term «culture of the Novocherkassy hidden treasures» is not quite apt to denote the monuments of the earlier nomads of the Pre-Scythian time since the Novocherkassy hidden treasures proper and its components are not of nomad character. At the same time it is impossible to deny a cultural peculiarity of this group of monuments which includes elements connected in its origin with the nomad world («Cimmerian» fine arts, plates, lunisas etc). At present it seems most probable to refer the nomad complexes of the Novocherkassy group of monuments to the monuments of the Cimmerian culture.

Одержано 5.06.87.

ЧАС ВИНИКНЕННЯ ЛЕГЕНДИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СКІФІВ Перша версія Геродота

В. В. Циміданов

У статті зважуються факти щодо часу виникнення легенди про походження скіфів. Наводяться нові аргументи на користь гіпотези, згідно з якою легенда виникла у носіїв зрубної культури.

Багато дослідників зверталися до легенди про походження скіфів (перша версія Геродота)¹ (А. Кристенсен, Ж. Дюмезіль, Е. Бенвеніст, Е. А. Грантовський, А. М. Хазанов та ін.). Доведено, що золоті дари, про які йдеться в легенді, символізують різні соціальні групи суспільства². Менш уваги привертало питання про походження мотиву трьох братів — Ліпоксая, Арпоксая, Колоксая. О. Д. Грач вважає, що в легенді показано ініціацію (випробування вогнем)³.

А. М. Хазанов припустив, що мотив трьох братів відображає у легендарній формі властиву індоєвропейцям трійсту соціальну стратифікацію, не виключаючи й того, що перемога молодшого з братів — наслідок мінорату, який мав місце за часів індоєвропейської єдності⁴. Сюжет про трьох братів дуже поширений у фольклорі індоєвропейських та інших народів. Є декілька гіпотез про його походження. Цю проблему розглядали М. І. Костомаров, Д. Д. Фрезер, С. М. Мелетинський, Н. І. Нікулін, М. Д. Хлобистіна та ін. Найбільш аргументованою ми вважаємо гіпотезу Е. О. Берзіна. На його думку, в індоєвропейському фольклорі, в сюжетах про трьох братів, старший брат символізує жерців, середній — вайшья, молодший — воїнів⁵. До аргументації дослідника щодо належності молодшого брата до воїнів можна додати ще деякі думки:

© В. В. ЦИМІДАНОВ, 1992